

Dr. Elvira SULTREKOVA TL2082 Hakas Türkçesi Okuma-Anlama II
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

Николай Федорович Катанов
(1862 - 1922)

Н.Ф. Катанов 1862 чылда Асхыстаң ырах нимес кічиг аалда төреен. Хығырарға, пазарға паза сан пөгере ол Асхыстағы школада үгренип алған. Кічигдең сығара Н.Ф.Катанов прай пос тузын, книгалар хығырып, иртірчең. Аның үгрениске тартылчатханын көріп, туған-чағыннары паза таныстары 14 частығ Николай Федоровичке Хызылчардағы гимназиязар үгренирге парарға полыс пиргеннер. Анда ол 8 чыл үгренген. Ол уғаа чахсы үгренчең, че иң тың историяя, географияя паза тіллерге хынчаң. Гимназияда ирткен чыллар аразында Николай Федорович үгрениснең не айғаспаан, ағаа көп тоғынарға киліскен. Чічең нима паза чуртачаң чир үчүн төлечең ахчаны позы тоғынып аларға күстенчең, наука тоғызынаң даа айғазарға тың хынчаң. Иди гимназияда үгренчеткен тустох ол көп хакас кип-чоохтарын чыып салған, хакастарның кибірлерінеңер, чуртастазынаңар, кичеткен кип-азахтарынаңар, чуртаста тузаланчатхан нима-ноолардаңар пічіктер паза хакас тілінің грамматиказын пас салған. Тілге чарыдылған тоғызын «Татар тілі (сағай диалекті)» тіп адап салған. Ол холнаң пазылған пічікте 800 страница. 1883 чылда аның пастағы тоғызы чарыхха сыххан. Ол хамнарның түүріне паза сағай чоңының кип-азахтарына чарыдылған.

1884 чылда Николай Федорович, гимназияны алтын медальлығ тоозып, Санкт-Петербургтағы университетке кіріп алған. Анда араб, перс, түрк, татар тіллер пөлігінде үгренген. Университетте үгренчеткендөк, ол 10 азыра үгрөдігліг пічіктер пас салған. Аның тоғызынаң уғаа саблығ ученайлар устааннар, оларның аразында В.В.Радловты, Н.Н.Веселовскийні, И.В.Березинні адирға чарир.

1888 чылда Н.Ф.Катанов, университетті махтағлығ тоос салып, 1893 чылға теере олох университетте улуғ наука тоғызын апарарға чарадығ алған. Пу чылларда ол, аймах-пасха түрк тіллерін, чуртас кибірлерін, пічікке пазылбин, чонның сағызында хайраллалчатхан нымахтарны, тахпах-ырларны, кип-чоохтарны пічікке кир саларға күстеніп, Сибирьзер паза Іскеркі Туркестанзар чөрген. Улуғ чорыхха төрт чыл парыбысхан. Аның аразына ол көп пічік пас салған. Наука саринаң аның пу тоғыстары ол тустох уғаа пөзік паалалғаннар, ам даа іди паалалчалар. Н.Ф.Катановтың хакас, орыс, немец, араб, перс паза прай даа түрк тіллерінең чахсы чоохтас пілгені пу тоғысха улуғ туза иткен. Сынында ол тіллерні ле нимес, че орыс, перс, пасха даа іскеркі чоннарның литературазын, Россияның тархынын паза законнарын даа уғаа чахсы пілчең. Тыва, хакас, тофалар, уйгур тіллерінеңер наука саринаң түзімніг паза толдыра пічіктерні иң пастап Н.Ф.Катанов пас салған. Соонаң пу чорыхта иділген тоғыстардаңар хай пірее үгреділіг пічіктер аймах-пасха журналларда сыхханнар. Че ол тоғыстарның көбізі ам даа чарыхха сыххалахтар.

1894 чылда Н.Ф.Катанов Казаньзар чуртирға парыбысхан. Пу тустаң сығара аның тоғызы үгредіг киреенең палғалысча. Ол Казань университетінде филология профессоры полып тоғынча.

Николай Федорович түрк чоннарының тіллеріне паза этнография сурығларына теелген илееде тоғыстар пас салған, че оларның аразында пір кинді аны прай тилекейге сабландырған. Ол «Опыт изучения урянхайского языка» тіп адалча. Пір муң алты чүс страницалығ книгада урянхай (тыва) тіп 50 артиинаң түрк тіллерінең тиңнестірілче.

Хакас чонының саблығ оолғы, Казаньдағы университеттің профессоры Н.Ф.Катанов, тиксі дее түрк чоннарының тархынын, тілін, литературазын, фольклорын, этнографиязын, пурунғы пічиин, культуразын үгренерге улуғ хайых салчаң. Алғым пілістіг ученай угро-финн, моол, хыдат, индия чоннарының тархынын даа өтіре пілчең полған. Ол египет, хыдат, уйгур, санскрит, араб пічікерін дее хығыр пілчең.

Хакас чоны тың улуғлапча Н.Ф.Катановты. Аның адынаң хакас хазна

университеді, школалар, орамалар, ааллар адал парғаннар.

1. Текстті түрк тіліне тілбестеңер.

2. Сурыгларга нандырыңар:

1. Н.Ф. Катанов хайда паза хайдаг чылда төреен?
2. Хызылчардағы гимназияда Н.Ф.Катанов нинче чыл үгренген?
3. Николай Федоровичтің пастағы тоғызы хақан чарыхха сыххан?
4. Н.Ф. Катанов хайдаг тіллернең чоохтас пілчең?
5. Хайдаг саблығ ученайлар Н.Ф.Катановтың тоғызынаң устааннар?
6. Хақан Н.Ф.Катанов Казаньзар чуртирға парыбысхан?

3. Текстке хоза сурыглар сагынып алыңар.

4. Пос чирлерге киліскек хозымнар кире пас салыңар, нименің хозымы полганын үстүнде таныхтаңар.

1. Н.Ф. Катанов 1862 чыл ___ Асхыс ___ ырах нимес кічиг аал ___ төреен.
2. 1884 чыл ___ Николай Федорович, гимназия ___ алтын медальлығ тоозып, Санкт-Петербургтағы университет ___ кіріп ал ___.
3. Ол перс паза Іскеркі чоннар ___ литературазы ___, Россия ___ тархыны ___ паза законнары ___ даа уғаа чахсы піл ___.
4. Университет ___ үгренчеткендөк, ол 10 азыра үгредігліг пічік ___ пас сал ___.
5. Че 1893 чыл ___ теере олох университет ___ улуғ наука тоғызы ___ апар ___ чарадығ ал ___.
6. 1894 чыл ___ Н.Ф.Катанов Казань ___ чуртирға парыбыс ___.
7. Николай Федорович түрк чоннары ___ тіллері ___ паза этнография сурығлары ___ теелген илееде тоғыс ___ пас сал ___.
8. Аның ады ___ хакас хазна университетд ___, школа ___, орама ___, аал ___ адал парған ___.

5. Хынган кизекті көрбин чоохтирға тимнен саларға.

Тузаланған литература

1. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.
2. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хығырчаң книга). - Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2005. - 116 с.
3. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.
4. Газета «Хабар»: <http://khakaschiry.ru>